

Evropská společnost raného novověku

Doporučená literatura:

Richard Mackenney, *Evropa šestnáctého století*, Praha 2001.

Thomas Munck, *Evropa sedmnáctého století, 1598-1700*, Praha 2002.

Ivo Cerman – Marie Šedivá Koldinská a kol., *Základní problémy studia raného novověku*, Praha 2013.

I. Společnost a její definice.

Na počátku epochy raného novověku ještě neexistovalo slovo „společnost“ v dnešním slova smyslu, tedy jako označení všech lidí. Používaly se spíše výrazy, které označovaly jen určité skupiny, mající společné vlastnosti a zájmy. Tak se v pramenech setkáme se slovy typu „církev“, „křesťanstvo“ nebo „obec“ – ta naznačují, že základním prvkem definice společnosti byla tehdy víra. Lidé se proto dělili zejména na věřící a jinověrce, přičemž jinověrci, stejně jako lidé na okraji „společnosti“ zpravidla nebyli považováni za plnohodnotné členy pospolitosti.

Jestliže ve středověku platila idea určitého společenského „řádu“ (ordo), který je dán boží vůlí a který se projevuje mj. tzv. „trojím dělením lidu“, raný novověk tento princip opouští. Již koncem středověku se zmíněná představa měnila s tím, jak se proměňovaly sociální pozice jednotlivých vrstev společnosti. Zejména upadající finanční situace rytířstva a naopak rostoucí bohatství a moc měšťanů vedla k rozvoji nové sociální stratifikace. Raný novověk však převzal model hierarchie tzv. společenských „stavů“, a proto byla i společnost 16.–18. století založena na modelu stavovské příslušnosti, od níž se následně odvíjelo veškeré společenské dění: dle stavovské (sociální) příslušnosti náleží lidem rozdílná práva, majetkové zázemí i různé kánony chování.

V praxi byla raněnovověká společnost rozdělena na vládnoucí stavy (král, šlechta, část měšťanů), klérus (zde existovala velká hierarchizace, od kardinálů až po chudé faráře) a ostatní poddané (lidé ve městech a na venkově). Historikové zpravidla rozlišují tři sociální prostředí, v nichž se člověk raného novověku pohyboval, a to prostředí dvorské, měšťanské a venkovské. Společensko-ekonomické změny na konci středověku přinášely mj. i nové aspekty ve vztazích mezi společenskými vrstvami: rozvoj peněžních vztahů přispěl ke vzniku lichvy a také ke zvýraznění rozdílů bohatství a chudoby, přepychu a bídy; vedl ke stanovení nového systému výsad i svobod a přinesl nové oblasti antagonismů. Měšťané se tak například stále usilovněji hodlali distancovat od nižších sociálních vrstev a přiblížit se šlechtě, ať už v budování vlastních privilegií, anebo v oblékání a vybavení domácností. Šlechta se naopak striktněji oddělovala od nešlechticů a úporně bránila své výsady, erby a rodové tradice. Lze říci, že konec středověku v tomto ohledu znamenal také zvýšenou sociální dynamiku a tenzi.

II. Prostředí dvorské.

Panovnické dvory existovaly již ve středověku, avšak v raném novověku se z nich stala skutečná centra státní moci, symboly nově se formujícího státu a jeho byrokratického aparátu. Dvory, jejichž význam rostl zejména po polovině 16. století, plnily hned několik funkcí, kromě politické především služebnou („zaměstnavatelskou“), reprezentační a kulturní – právě dvory představovaly mj. největší objednavatele uměleckých děl. Ve středoevropském kontextu hrál zdaleka nejvýznamnější roli dvůr rakouských Habsburků, který sídlil nejprve ve Vídni, poté na čas v Praze a po smrti císaře Rudolfa II. opět a již trvale ve Vídni. Podobně jako

dvůr Habsburků španělských, také ten rakouský převzal strukturu a kulturu dvora Maxmiliána I. Habsburského (1486–1519), jenž se v jeho vytváření nechal inspirovat dvorskou kulturou burgundskou. Po něm převzal dvůr o velikosti zhruba 520 osob jeho syn Filip Sličný, jenž vládl ve Španělsku a jenž velice ovlivnil mladého rakouského arcivévodu Ferdinanda I. Ten v roce 1527, po nástupu na trůn v českých zemích, vydal dvorský řád, vymezující organizaci dvorského aparátu. To vše po něm převzali i jeho nástupci, kteří již jen navyšovali počet členů dvora: z Ferdinandových 520 osob na 800 za Rudolfa II. Panovnícký dvůr byl velmi přísně hierarchicky strukturován a působení při něm vyžadovalo znalost důkladného dvorského ceremoniálu. Strukturu dvora lze popsat zhruba následovně (příklad z doby Rudolfa II.): v čele stojí nejvyšší hofmistr coby personální koordinátor, který se stará o obsazování funkcí: spadají pod něho lidé zabezpečující stolování (Mundschenken, Trukses, Obertssilberkammerer), služební (Hofdiener), tělesná garda, kuchmistr, sommelier a další služebnictvo, lovcí, obsluha kaple apod.; dále sem patří různá politická kolegia coby centra státní moci („Ratskollegien“ a „Kanzleien“): tajná rada (blízký poradní orgán císaře), říšská dvorská rada (právní, administrativní a politické kolegium, rozhodující o záležitostech Říše), dvorská komora (příjmy a výdaje), dvorská válečná rada (válka), řada dalších institucí (španělský sekretář, uherská kancelář, česká dvorská kancelář, dvorní sekretáři, poštmistr atd.); k personálu dvora patří také nejvyšší komorník (starost o císařovu osobu, ochrana jeho soukromí, zdraví, oblečení apod.), osobní lékaři, garderobiéři, antikvář, bibliotékář, historiograf, umělci a řemeslníci; tzv. nejvyšší dvorský maršálek (soudní a trestní agenda, ubytovací záležitosti dvora); a nejvyšší podkoní (stáje, koně, vybavení, finance, výstroj).

Studijní text:

Peter Burke, *Dvořan*, in: E. Garin, *Renesanční člověk a jeho svět*, Praha 2003, s. 109–131.

Otázky:

1. Které dvory patřily k nejvýznamnějším v Evropě?
2. Jaká byla obvykle velikost a složení dvora?
3. Kdo to byl dvořan a jaké byly jeho vlastnosti?

III. Prostředí městské.

Měšťané si v raném novověku vydobyli pevné postavení ve společenské hierarchii vedle šlechty a kněží, avšak toto postavení se výrazně lišilo dle jednotlivých evropských regionů. Existoval tak zásadní rozdíl mezi představiteli elit severoitalských městských států nebo nizozemských měst, kteří disponovali rozsáhlými a prakticky nikým neomezovanými ekonomickými, sociálními i politickými právy na straně jedné, a mezi měšťany ve střední Evropě, jejichž hospodářská a politická moc byla výrazněji omezována panovníky na straně druhé. Typické aktivity městského prostředí představovaly obchod a řemeslo, města byla nejenom tržními středisky, ale také centry školství, vzdělanosti a kultury, neboť v jejich hradbách sídlilo zpravidla větší množství církevních institucí. Města se vyznačovala korporativním způsobem života svých obyvatel, což znamená, že zdejší život byl do značné míry organizován do řemeslnických cechů, obchodnických gild, tovaryšských spolků, literátských bratrstev, v katolických oblastech také do zbožných korporací laiků. Život měšťanů byl však značně odvislý od statutu města: v případě měst sídelních (rezidenčních) docházelo například k prolínání městské a dvorské kultury,

taková města byla také centry politické a soudní správy, sídly úřadů, místy konání sněmů atd.

IV. Prostředí venkova.

Po celý raný novověk a ještě dlouho poté se vyznačuje dominancí zemědělské výroby, ačkoli se stále více propojovalo s prostředím městským, zejména v oblasti trhů (zde sedláci nabízejí své zboží na trzích) a kulturních zvyklostí: Sedlák pravidelně navštěvující městské trhy zde nacházel mj. i kulturní vzory, což se mohlo projevit například v interiérech selských usedlostí, v oblékání či v jídle (o tom nás informují především dochované inventáře zámožnějších selských pozůstalostí). Postavení venkovského obyvatelstva z hlediska jejich vztahu k vrchnostem se regionálně velice lišilo a bylo odvislé především od právní tradice a ekonomicko-politické situace. Historikové dříve upozornili na zjevné dělítko mezi oblastmi, kde se prosadil tzv. šlechtický velkostatek (střední a východní Evropa, Osmanská říše) a venkovské obyvatelstvo bylo více zatíženo robotami a vázáno k půdě na straně jedné, a oblastmi, v nichž se velkostatek neprosadil kvůli velké ekonomické konkurenci bohatých měst (severní Itálie, Flandry, Brabantsko) a kde sedláci mohli dosáhnout větší míry hospodářské a osobní nezávislosti na pozemkových vrchnostech na straně druhé. Obecně však tato diference nemusela znamenat lepší finanční situaci, neboť významně záleželo na místních poměrech a hospodářské úrovni regionu. Otázka postavení obyvatel venkova je velice komplikovaná a není jednoduše zobecnitelná v celoevropském kontextu.

V. Demografické poměry v raném novověku.

Doporučená literatura:

Massimo Bacci, *Populace v evropské historii*, Praha 2003;
Klaus Bade, *Evropa v pohybu. Evropské migrace dvou staletí*, Praha 2004;
Kolektiv autorů, *Dějiny obyvatelstva českých zemí*, Praha 1998.

Ve srovnání s dneškem byl raný novověk stále ještě dobou, kdy šance na dožití se dospělosti či dokonce vyššího věku života byla poměrně malá. A tato situace zůstala v podstatě nezměněna až do závěru 18. století. Jakkoli je každé zobecnění v této věci ošidné, protože demografické poměry zásadně závisely na podmínkách v jednotlivých regionech a značně se od sebe odlišovaly, lze pro evropské obyvatelstvo raného novověku vymezit zhruba tyto charakteristiky: průměrného věku necelých 30 let se tehdy dožívalo zhruba 30–40% populace, přičemž kritické bylo překročení hranice 20 let; 40–50% lidí zemřelo před dosažením 10. roku věku (zdaleka největší úmrtnost byla u novorozenců a kojenců). Tyto aspekty měly za následek specifické životní strategie předmoderních lidí, včetně docela odlišného vnímání života a smrti.

Až do konce 18. století byla demografická situace zásadně ovlivňována klimatickými podmínkami, což vyplývalo z naprosté závislosti lidí na zemědělské výrobě a výsledcích zemědělství na příznivosti klimatu. V tomto ohledu se Evropa dočkala mírného, teplého období v 16. století, což vedlo jak k rozvoji pěstování různých druhů plodin (včetně teplomylných), tak k rozšiřování zemědělské půdy (další vlna kolonizace). Ve století sedmnáctém naopak došlo k několika krizím, a to nejenom v důsledku válek, ale také kvůli citelnému ochlazení v celé Evropě: to lze registrovat mj. i v recepci klimatických výkyvů v dobových svědectvích, například

kronikách. Vliv klimatu na zemědělskou výrobu se oslabil teprve koncem 18. století, a to především díky rozvoji tzv. střídavého hospodaření.

Bilance vývoje počtu evropského obyvatelstva v raném novověku vypadá zhruba následovně (na základě odhadů historické demografie): Kolem roku 1450 zde žilo asi 50 mil. obyvatel, v roce 1500 počet vzrostl na 80 mil. a do roku 1600 dokonce na 100 mil. Na tomto růstu se podepsalo mírné klima i dlouhá doba bez velkých válečných konfliktů; růst obyvatelstva se přitom týkal převážně městského prostředí. Doba 17. století je naopak spojena s celoevropskou populační krizí, v jejímž důsledku narostl za dobu sta let počet obyvatel v Evropě jen málo. Opět platí, že krize i následné populační oživení v poslední třetině 17. století se jednotlivých regionů dokly různým způsobem a intenzitou. V 18. století každopádně nastal demografický obrat a od roku 1750 lze pozorovat trvalý populační růst, který pokračoval až do poloviny 20. století. Důvodem zlepšení situace v 18. století byla dokonalejší lékařská péče, přísnější hygienická opatření, rozvoj manufaktur i jiný způsob hospodaření.

Mezi faktory, které v raném novověku negativně ovlivňovaly populační situaci, patřily kromě klimatu také „morové“ epidemie (pravidelně se vyskytují až do 20. let 18. století), hladomory a války. Stejně tak důležitou úlohu však sehrávala nízká úroveň lékařské péče, která nedokázala poskytnout ochranu proti vysoké úmrtnosti při nejčastějších onemocněních: tuberkulóze, černém kašli, úmrtí novorozeňat a kojenců, horečnatých onemocněních, dýmějovém moru, stařecké slabosti, nemocech souvisejících se záněty zubů, neštovicích, vodnatelnosti (dně) a žaludečních potížích.

Raný novověk byl nepochybně dobou významných migrací, jejichž specifíkem byl fakt, že řada z nich byla motivována náboženskou (konfesijní) otázkou. To se týkalo například vyháněných švýcarských novokřtěnců a protestantů v rekatolizovaných oblastech v 16. a 17. století, španělských židů na konci 15. století (asi 90 000 osob) a morisků na počátku 17. století (více než 300 000 osob, tj. asi 5 % celé španělské populace) nebo francouzských hugenotů po zrušení nantského ediktu roku 1685 (asi 150 000 osob). Pro Evropu byla zásadní rovněž emigrace na americký kontinent, kam odešlo nejvíce osob ze Španělska a Anglie (celkem více než 2 mil. lidí v letech 1500–1800). Rozsáhlejší pohyby obyvatel se ale dotkly také několika spádových oblastí, které nabízely možnost výdělku: například pobřeží Severního moře (rybolov a práce na stavbách hrází), Londýn a východní Anglie (stavební práce), Madrid a Kastilie (sezónní práce na sklizni obilí a ovoce), středomořské pobřeží a Pádská nížina; to vše znamenalo pohyb několika set tisíc lidí ročně.

Historikové spojují epochu raného novověku s další vlnou urbanizace (ta první znamenala v Evropě 12.–13. století zakládání měst). To znamená především se zvyšováním podílu městského obyvatelstva na celkové populaci. Většina oblastí Evropy zažila výraznou vlnu urbanizace v 16. a 17. století, kromě Itálie, kde k ní došlo již dříve. Míra urbanizovanosti byla regionálně velmi odlišná: zatímco ve Skandinávii a ve východní Evropě je to kolem roku 1500 asi 1 %, v západní Evropě dosahuje tento podíl asi 5 % (podobně jako v samotných Čechách) a na severu Itálie dokonce již 15 %. Regionem s nejvyšší mírou urbanizace se postupně stalo Nizozemí, konkrétně provincie Holland, kde v 17. století žila již nadpoloviční většina obyvatel ve městech (v celém severním Nizozemí to bylo kolem 30 %), vysoce urbanizovaná byla v 17. století také Anglie (14 %) a Francie (10 %). V průběhu 18. století se míra urbanizace takřka v celé západní a střední Evropě zvyšuje a tento trend se ještě zintenzivní ve století následujícím.